

Het gezag van de juristen; een empirische verkenning

*Mark Bovens**

Inhoud

2.1	Het maatschappelijk gezag van de juristen	37
2.2	Meer juristen, maar minder marktaandeel	38
2.3	Een hoge maatschappelijke status en veel vertrouwen	45
2.4	Juristen op gezaghebbende posities: van centrum naar periferie	50
2.5	Wel veel aanzien, maar minder macht	57
2.6	Referenties	58
2.7	Geraadpleegde datasets	60

* Graag bedank ik Kees van der Wel, researchmaster-student Public Administration and Organisation Science aan de UU, voor zijn hulp bij het verzamelen van de data en Lisa Ansems, promovenda bij de UU, en Job Buiting, wetgevingsjurist bij OCW, voor hun commentaar op een eerdere versie.

Het gezag van de juristen; een empirische verkenning

Mark Bovens

2.1 Het maatschappelijk gezag van de juristen

“Dit is mijn uitspraak, en zo zit het.” Dat is de vaste formule waarmee de huidige *Rijdende rechter*, John Reid, zijn bindende advies afsluit. Vervolgens richt de camera zich op de boze burens die, soms mokkend, maar meestal met deemoedigheid, zijn uitspraak accepteren. John Reid, in het dagelijks leven kantonrechter in Alkmaar, is de opvolger van Frank Visser, die in 1995 de eerste rijdende rechter was, maar sinds 2016 bij de commerciële omroep een eigen programma heeft. *De Rijdende Rechter* en *Mr Frank Visser doet uitspraak* zijn niet de enige tv-programma’s waarin juristen centraal staan. Al sinds de jaren negentig kent Nederland tv-series over advocatenkantoren, zoals *Pleidooi*, *Keyzer en de Boer* en *De Zuidas*. Advocaten zijn ook vaste gast in praatprogramma’s zoals Pauw, Jinek en DWDD. En wanneer je kinderen vraagt wat zij later willen worden, krijg je vaak ‘advocaat’ en soms ‘rechter’ als antwoord.¹ Dit alles suggereert dat juristen, of in ieder geval de klassieke togaberoepen, nog steeds het nodige maatschappelijke gezag en aanzien hebben.

In deze bijdrage proberen we meer systematisch na te gaan wat de maatschappelijke positie van juristen in ons land is en hoe deze zich in de loop van de afgelopen eeuw heeft ontwikkeld. Hebben de juristen nog steeds veel gezag en aanzien, zoals de bovenstaande voorbeelden suggereren? Of is hun gezag tanende, door de commercialisering van de advocatuur en het notariaat en de excessen die daaruit voortvloeiden, of door de voortdurende interne onrust bij de rechterlijke macht en de externe kritiek op hun vermeende politieke rol? En hebben ze in de afgelopen eeuw terrein moeten prijsgeven aan andere academische disciplines, zoals economen, bestuurskundigen en politicologen?

1 Zo meldde *De Volkskrant* op 23 januari 2020 dat in 2018 ‘advocaat’ op de vijfde plaats stond van de meest gewilde beroepen onder tienermeisjes in Nederland.

Het maatschappelijk gezag van juristen is om verschillende redenen relevant. In de eerste plaats om instrumentele redenen. Een ruime mate van gezag vergroot de ‘license to operate’ van juristen. Uitspraken van rechters zullen eerder worden geaccepteerd, adviezen van advocaten worden vaker opgevolgd en de nota’s van notarissen zullen makkelijker worden betaald wanneer hun maatschappelijk aanzien hoger is. Maar er is ook een breder, maatschappelijk belang. In landen waar juristen weinig aanzien en gezag hebben, zoals in de voormalige Oostbloklanden of in Zuid-Amerika, is het bijzonder moeilijk gebleken om een democratische rechtsstaat op te bouwen of in stand te houden. Ik kom hier aan het slot op terug.

Elaine Mak is in haar preadvies uitgebreid ingegaan op een reeks van bronnen en bedreigingen van het gezag van de juristen. In mijn bijdrage kijk ik vooral naar de empirische stand van zaken. Wat is er bekend over het feitelijk gezag en aanzien van juristen en hoe hebben die zich door de tijd ontwikkeld? De gegevens ontbreken om alle 150 jaren van de NJV in kaart te brengen, maar ik zal proberen zo ver mogelijk in de tijd terug te gaan op basis van longitudinale, empirische data uit een reeks van bronnen. We kijken daarbij naar verschillende indicatoren die wat zeggen over de maatschappelijke positie van juristen. Per indicator wordt aangegeven wat de data, de definities en de bronnen zijn. Onder ‘jurist’ versta ik eenieder die een afgeronde doctoraal of masteropleiding in de rechtsgeleerdheid heeft. Dat betekent dat er slechts zeer beperkte aandacht zal zijn voor hbo-juristen.

We beginnen met een analyse van de omvang van de beroepsgroep in de afgelopen eeuw. Hoeveel juristen telt ons land en wat is hun relatieve aandeel in de beroepsbevolking? Vervolgens kijken we naar hun aanzien en gezag. Wat is de maatschappelijke status van de togaberoepen en wat is het vertrouwen van de bevolking in de klassieke juridische instituties? Ook kijken we naar het aandeel van juristen op machtsposities in politiek, openbaar bestuur en bedrijfsleven. Aan het slot reflecteren we op wat deze trends betekenen voor het maatschappelijk gezag van de juristen.

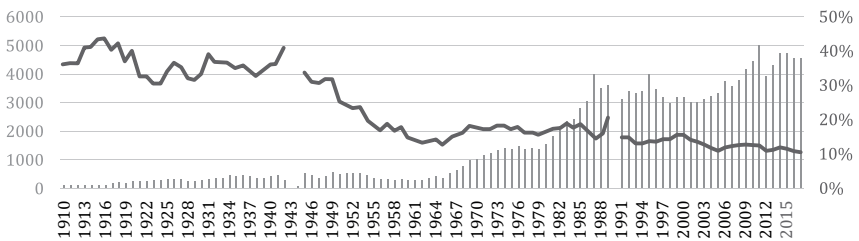
2.2 Meer juristen, maar minder marktaandeel

Meer afgestudeerden, maar veel minder marktaandeel

We beginnen met een simpele vraag: hoeveel afgestudeerde juristen zijn er eigenlijk in ons land? Neemt hun aantal nog steeds toe en wat is hun ‘marktaandeel’? We beginnen aan de bron, bij de universiteiten. Het aantal juristen hangt immers af van het aantal studenten dat afstudeert in de rechtsgeleerdheid. De staven in Figuur 1 laat zien dat het aantal afgestudeerde juristen in

ons land in de afgelopen honderd jaar vrijwel elk jaar is toegenomen. In de eerste helft van de vorige eeuw ging de toename geleidelijk, van 142 afgestudeerde juristen per jaar in 1910, tot 320 in 1960. Vanaf de jaren zestig gaat het hard. In 1970 wordt de grens van duizend afgestudeerden bereikt en in de decennia die volgen loopt het aantal verderop. In 2011 wordt een piek bereikt van meer dan 5000 afgestudeerden. Daarna neemt het aantal wat af en de laatste jaren schommelt het rond de 4500 afgestudeerden per jaar.

Figuur 1: Absolute aantal en relatieve aandeel juristen onder afgestudeerde wo-studenten²

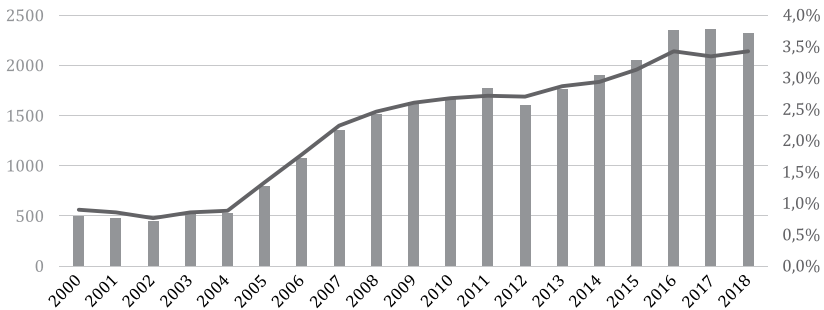
Deze enorme stijging van het aantal juristen in ons land betekent echter niet dat de maatschappelijke positie van juristen navenant is versterkt. In de 19^e eeuw en de eerste helft van de 20^e eeuw kende ons land maar een beperkt aantal universiteiten, die elk slechts vijf faculteiten hadden: Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid, Geneeskunde, Wis- en natuurkunde en Wijsbegeerte en letteren.³ Rechtsgeleerdheid was verreweg de grootste en meest generieke opleiding. Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw kwamen er nieuwe grote en generieke faculteiten, zoals Economie en Bedrijfskunde en Sociale wetenschappen, en nam het aantal afstudeerrichtingen enorm toe. Op dit moment zijn er meer dan 400 verschillende bacheloropleidingen en meer dan 700 verschillende masterspecialisaties in ons land. Dat heeft ervoor gezorgd dat het

- 2 Voor de periode van 1910 tot 1989 is gebruikgemaakt van een dataset van het CBS (2018). De cijfers over de periode van 1991 tot 2017 zijn afkomstig van de DUO. Cijfers over de periode van 2013 tot en met 2017 waren openbaar beschikbaar op de website van DUO (2019). Deze dataset is aangevuld met cijfers over de periode van 1991 tot en met 2012 welke op aanvraag zijn verstrekt door DUO. Doordat de bachelor-masterstructuur met ingang van 1 september 2002 in werking is getreden, zijn zowel cijfers te vinden over behaalde doctoralen als ook over masterdiploma's. Het eerste masterdiploma rechtsgeleerdheid dateert van 2002 en werd verstrekt door de Radboud Universiteit. In 2010 werden de laatste vier doctoralen rechtsgeleerdheid verstrekt door de Erasmus Universiteit. De datasets van het CBS en DUO zijn gebruikt om het aantal afgestudeerde masterstudenten rechtsgeleerdheid en behaalde doctoralen rechtsgeleerdheid te vergelijken met het totale aantal afgestudeerden masterstudenten en behaalde doctoralen. In deze berekening zijn postdoctorale diploma's niet meegerekend.
- 3 Zie voor de ontwikkeling van het hoger onderwijs in ons land de bijdrage van Job Buijting, waar deze gegevens aan zijn ontleend.

marktaandeel van de juristen onder de afgestudeerden sterk is gedaald. Dat laat de lijn in figuur 1 zien. Aan het begin van de 20^e eeuw was meer dan 40% van alle afgestudeerden in het wetenschappelijk onderwijs jurist. Na de oorlog begon dat te dalen en tegenwoordig is nog maar 11% van alle bullen een juridische bul. In relatieve zin heeft de rechtsgeleerdheid in het wetenschappelijk onderwijs dus enorm veel terrein verloren in de afgelopen eeuw.

In het hbo ligt de situatie wat anders. In figuur 2 zijn de afgestudeerden van de bachelor Rechten en Sociaal-Juridische Dienstverlening (SJD) afgezet tegen het totale aantal afgestudeerde hbo-bachelor studenten.⁴ Hun absolute aantal is sinds de eeuwwisseling flink gestegen, evenals hun marktaandeel binnen het hbo – al liggen beide nog steeds veel lager dan in het wo.

Figuur 2: Absolute en relatieve aandeel Rechten en SJD onder afgestudeerde hbo-bachelor studenten⁵

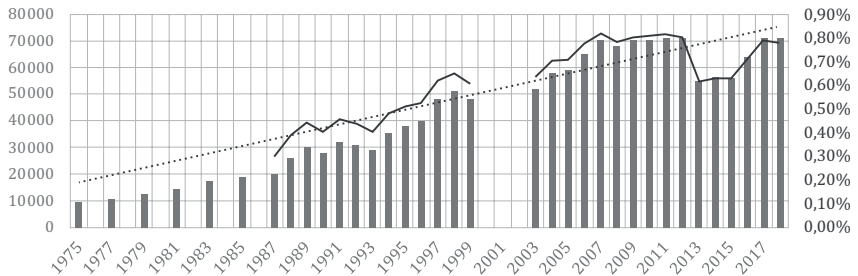
Meer juristen onder de beroepsbevolking

De sterke stijging van het aantal afgestudeerde juristen heeft wel hun relatieve positie in de algemene beroepsbevolking versterkt. Dat is te zien aan de stipplijn in figuur 3 die een stijgende trend laat zien.

4 Er is gekozen om te kijken naar de opleidingen Rechten en SJD, omdat deze studenten na het afstuderen de titel LLB. mogen voeren.

5 Bron: Dienst Uitvoering Onderwijs (2019, 5 februari). 05. *Gediplomeerden hbo 2018* [Dataset]. Geraadpleegd via www.duo.nl/open_onderwijsdata/databestanden/ho/ingeschreven/wo-ingeschr/ingeschrevenen-wo5.jsp op 10 januari 2020. Deze dataset is aangevuld met cijfers over de periode van 2000 tot en met 2012 welke op aanvraag zijn verstrekt door DUO.

Figuur 3: Aantal juristen en aandeel in de beroepsbevolking⁶

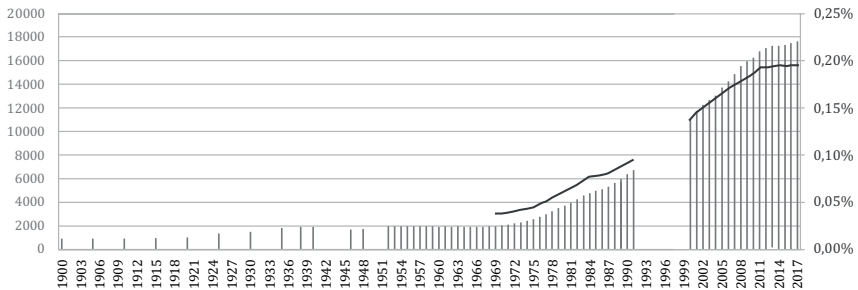

Door de enorme toename van het aantal afgestudeerden is aantal juristen onder de beroepsbevolking uiteraard ook sterk gestegen. Dit is weergegeven met de staafdiagrammen. Sinds 2007 zijn er zo'n 70.000 juristen onder de beroepsbevolking in ons land.⁷ Ook hun relatieve aandeel binnen de totale beroepsbevolking is fors gestegen – zij het dat het nog steeds om lage percentages gaat. Minder dan 1% van de beroepsbevolking geldt bij het CBS als jurist.

We hebben vervolgens apart gekeken naar de klassieke juridische beroepen.

- 6 Voor de figuur is gebruikgemaakt van meerdere publicaties van het CBS (1978; 1980; 1982; 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1990; 1991; 1992; 1993; 1994; 1995; 1996; 1997; 1998; 1999; 2000; 2019b; 2019c). De publicaties van de periode 1978 tot en met 2000 betreffen de Arbeidskrachtentellingen (1975-1985) en de Enquêtes Beroepsbevolking (1987-1999). Hierbij moet worden opgemerkt dat vanaf 1994 de Beroepenclassificatie uit 1984 werd vervangen door de Standaard Beroepenclassificatie uit 1992. In de publicaties vanaf 1994 is er daardoor geen aparte categorie meer voor juristen. Voor de publicaties van 1994 tot en met 1999 is daarom gekeken naar mensen in de categorie 'wetenschappelijke juridische, bestuurlijke beroepen' met een wo-opleiding. Het CBS geeft geen definitie van deze categorie, maar de beroepen die binnen deze categorie vallen zijn te vinden in het classificatieschema: www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/onderwijs-en-beroepen/beroepenclassificatie--isco-en-sbc--/standaard-beroepenclassificatie-1992--sbc-1992---verbeterde-editie-2001-/media/18bbc95ac3f0438a888221f25188525c.ashx (code 932). De cijfers voor het aantal juristen in periode van 2003 tot en met 2018 komen uit een dataset van het CBS (2019c). Dit beroepssegment omvat de advocaten en rechters en overige juristen (CBS, 2019b). De cijfers over het aantal juristen zijn vervolgens afgezet tegen de omvang van de beroepsbevolking met behulp van een andere dataset van het CBS (2019b).
- 7 De abrupte daling in het jaar 2013 wordt verklaard door de nieuwe indeling van beroepen (ISCO 2008 in plaats van de Standaard Beroepenclassificatie 1992) vanaf 2013.

Figuur 4: Aantal advocaten en aandeel advocaten in de beroepsbevolking⁸

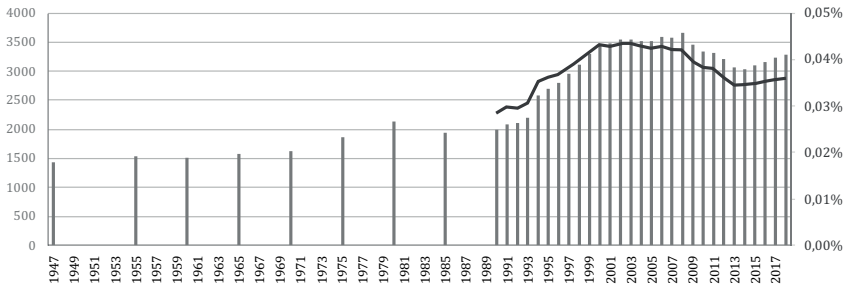

Figuur 4 laat zien dat het aantal advocaten in ons land spectaculair is gestegen in de laatste decennia, van ongeveer 2000 in het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw, tot bijna 18.000 in 2017. Ook in relatieve zin zijn er meer advocaten bijgekomen, al is nog steeds maar een zeer klein percentage van de beroepsbevolking advocaat.

Ook het aantal notarissen en kandidaat-notarissen in ons land is de afgelopen eeuw gestegen, zij het veel minder spectaculair dan het aantal advocaten. Dat heeft natuurlijk alles te maken met het feit dat er maar een beperkt aantal plaatsen is. In de jaren na 2008 is het aantal notarissen zelfs wat gedaald.

⁸ Voor het absolute aantal advocaten is gebruikt gemaakt van het CBS (2010) voor de periode van 1900 tot en met 2009. Voor de periode van 2009 tot en met 2018 is gebruik gemaakt van het WODC (2019: tabel 6.1). Deze cijfers zijn vervolgens vergeleken met de cijfers over de omvang van de beroepsbevolking. Hiervoor is opnieuw gebruik gemaakt van CBS (2019b) en van de beroepentellingen van het CBS uit 1920, 1930 en 1947. Doordat er niet voor elk jaar cijfers beschikbaar waren over de beroepsbevolking en over het aantal juristen zijn de percentages alleen bekend voor de jaren 1920, 1930, 1969-1991 en 2000-2017.

Figuur 5: Aantal notarissen en aandeel in de beroepsbevolking⁹

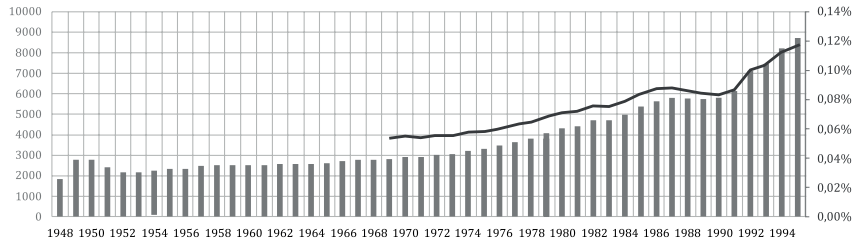

Lastiger was het om longitudinale gegevens te vinden voor de omvang van rechterlijke macht. Daar lukte het niet om één heldere figuur te maken, omdat de verschillende datasets verschillende indelingen van de rechterlijke macht gebruiken. Het CBS (2010) geeft cijfers over het personeel van de rechtelijke organisatie van 1948 tot en met 1995. Deze zijn weergegeven in figuur 6. Het gaat hierbij zowel om het rechtsgeleerde als om het ondersteunende personeel, inclusief de parketten van het OM. Deze cijfers zijn weer afgezet tegen de omvang van de beroepsbevolking.¹⁰

9 Dit is inclusief de kandidaat-notarissen. Bronnen: voor de periode van 1947 tot en met 1993: WODC, 1997: 122. Van 1994 tot en met 2010: WODC, 2011: 43. Van 2011 tot en met 2018: WODC, 2019: tabel 6.8. Deze cijfers zijn afgezet tegen de omvang van de beroepsbevolking (CBS, 1947; 2019b).

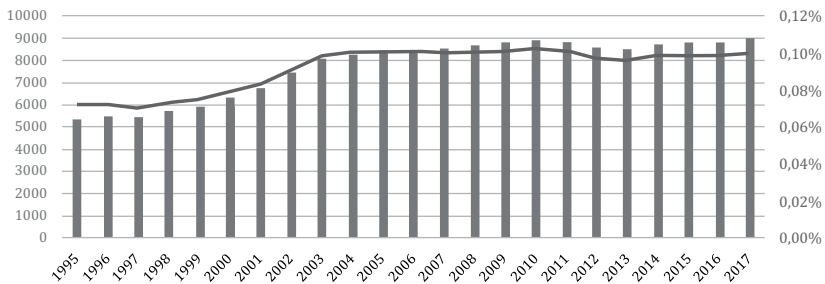
10 Omdat cijfers over de beroepsbevolking niet gevonden zijn voor de periode van 1948 tot en met 1968 zijn in de figuur alleen percentages weergegeven voor de periode van 1969 tot en met 1995.

Figuur 6: Aantal personeel rechterlijke organisatie en aandeel in beroepsbevolking 1948-1995¹¹

Voor de periode na 1995 zijn er cijfers van de Raad voor de rechtspraak beschikbaar over het rechterlijk en niet-rechterlijk personeel van de gerechten, maar exclusief de Hoge Raad en de Raad van State en de parketten van het Openbaar Ministerie. Deze zijn aangevuld met cijfers van het WODC. De cijfers zijn jaargemiddelden van de jaren 1995 tot en met 2017. Ofschoon het niet-rechterlijk personeel niet altijd jurist zal zijn, geven deze cijfers toch een goede indicatie voor de omvang van deze klassieke juridische institutie.

Figuur 7: Aantal personeel rechtspraak en aandeel in de beroepsbevolking 1995-2017¹²

11 Bron: CBS (2010; 2019b). Het gaat hier om de totale personeelssterkte van rechtsgeleerd en ondersteunend personeel in formatieplaatsen op basis van werkelijke bezetting. De rechterlijke organisatie omvat in de gewone of burgerlijke rechtspraak behalve de gerechten (kantongerecht, arrondissementsrechtbank, gerechtshof en Hoge Raad) ook de parketten van het Openbaar Ministerie. Per 1 januari 1991 is de militaire rechtspraak overgegaan in de gewone rechtspraak. In de administratieve rechtspraak zijn inbegrepen de Raden van Beroep/Ambtenarengerechten, de Centrale Raad van Beroep, het College van Beroep voor het Bedrijfsleven en de Tariefcommissie. Met ingang van 1 juli 1992 is de taak van de Raden van Beroep/Ambtenarengerechten overgenomen door de nieuw ingestelde sectoren bestuursrecht bij de arrondissementsrechtbanken.

12 Bron: De cijfers voor de periode van 1995 tot en met 2004 zijn verstrekt door Frank van Tulder van de Raad voor de rechtspraak. De cijfers voor 2005 tot en met 2017 komen uit WODC 2019. Dit betreft het totaal aantal personeel rechtspraak civiel en bestuur met daarbij opgeteld het personeel in strafrechtspraak.

Deze verschillende reeksen geven een redelijk eenduidig beeld. In de tweede helft van de vorige eeuw is er een sterke stijging van de omvang van het rechterlijk personeel, maar na de eeuwwisseling stagneert de groei en is de omvang niet meer toegenomen.

2.3 Een hoge maatschappelijke status en veel vertrouwen

Togaberoepen hoog op de statusladder

Hoe staat het met het maatschappelijk aanzien van de juristen in ons land? Er zijn verschillende manieren om ‘aanzien’ te operationaliseren. We kijken als eerste naar de status van hun beroep. ‘Jurist’ als zodanig is natuurlijk geen beroep, daarom hebben we ons beperkt tot de status van de klassieke juridische beroepen. Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van hun status zijn vier beroepenladders vergeleken: uit 1953, 1982, 2006 en 2016. Uitgangspunt was een rapport waarin de status van leraren in 2016 werd onderzocht (Cörvers et al., 2017: 69-72). In dat rapport zijn 95 beroepen vergeleken die ook voorkwamen in beroepsadders uit 1982 (Sixma en Ultee, 1983: 370-373) en 2006 (Groenewegen et al., 2007).¹³ Wij hebben de top tien van 2016 als uitgangspunt genomen en vergeleken met deze eerdere ladders. Ook hebben we gekeken of deze beroepen al voorkwamen in de top tien uit 1953 (Van Heek et al., 1958).

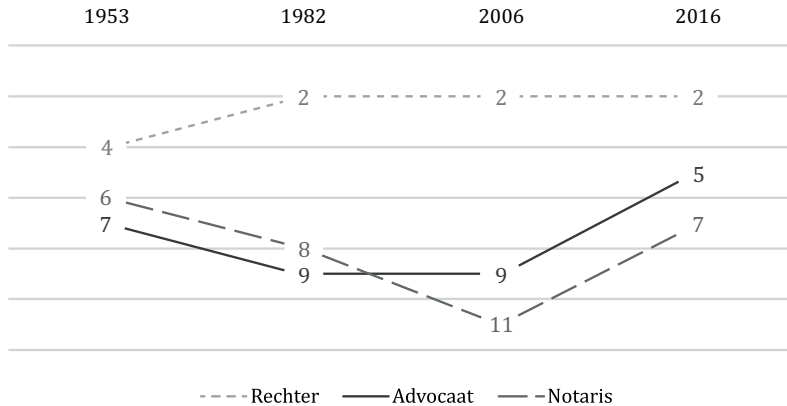
Deze vergelijking levert voor juristen een geruststellend beeld op. Tabel 1 laat zien dat de klassieke juridische beroepen in ons land een zeer hoge status hebben en in 2016 nog steeds in de top tien staan. Rechters genieten zelfs de hoogste status, op chirurgen na. De stelling dat beroepen in status dalen wanneer het aantal vrouwelijke beoefenaren toeneemt, geldt in ieder geval dus niet voor de rechterlijke macht.

13 Cörvers et al. (2017: 74) zeggen het volgende over hun werkwijze: “We hebben de schalen uit 2016, 2006 en 1982 onderling vergeleken door de beroepen te selecteren die op alle drie de schalen voorkomen waarbij we ons niet beperken tot de exacte omschrijving maar ook beroepen meenemen met aanpassingen in werkinhoud en/of benaming. Dat leidt tot een lijst van 95 (van de 138) beroepen. Voor de vergelijking van de schaalposities hebben we gebruikt gemaakt van de relatieve schaalscores, die in alle drie ladders in theorie lopen van 0 (laagst mogelijke aanzien) tot 100 (hoogst mogelijke aanzien). Op basis van de correlaties van de schaalscores concluderen we dat in grote lijnen in het maatschappelijk aanzien van beroepen geen grote verschuivingen hebben plaatsgevonden. De correlatie tussen de schaalscores van de 95 vergelijkbare beroepen bedraagt tussen 2006 en 2016 0,96 en tussen 2016 en 1982 0,95. Kortom, de rangordening van de beroepen op de schalen is zeer consistent in de loop van de tijd.”

Tabel 1: Top 10 beroepen van 2016 vergeleken met de beroepsladders van 1953, 1982 en 2006

Beroep	1953	1982	2006	2016
Chirurg	2	1	1	1
Rechter	4	2	2	2
Burgemeester	3	5	3	3
Internist				4
Advocaat	7	9	9	5
Directeur, industriële onderneming	9	10	7	6
Notaris	6	8	11	7
Piloot		12	13	8
Huisarts		7	10	9
Hoogleraar	1	4	5	10

Figuur 8: Beroepsstatus rechter, advocaat en notaris 1953-2016

Figuur 8 laat zien dat de status van de klassieke juridische beroepen er in 2016 zelfs nog wat op vooruit is gegaan. Het is dus niet zo gek dat kinderen vaak ‘advocaat’ of ‘rechter’ willen worden. De enigen die zich zorgen moeten maken zijn de hoogleraren rechtsgeleerdheid. In 1953 hadden hoogleraren nog de hoogste status van alle beroepen, maar in 2016 stonden ze nog maar net op een tiende plaats.

Veel vertrouwen in juristen en juridische instituties

Een andere indicator voor het maatschappelijk aanzien van de juristen is het vertrouwen dat burgers hebben in de klassieke juridische beroepen en instituties. Er zijn binnen de beroepsgroepen zelf veel zorgen en discussies over het functioneren van de advocatuur, het notariaat en de rechtelijke macht, maar die leiden vooralsnog niet tot een dalende maatschappelijke waardering voor deze beroepsgroepen. In een rapport uit 2015 bracht het WODC de opvattingen van burgers over het functioneren van advocatuur en rechtspraak in kaart. Tabel 2 laat zien dat die oordelen over het algemeen redelijk positief zijn en tussen 2003 en 2014 niet omlaag zijn gegaan. Over de resultaten zegt het WODC (2015: 194):

“Over de hele linie is de burger het min of meer eens met de stellingen dat hij of zij bij de rechter een eerlijke behandeling krijgt, en dat rechtbanken belangrijk zijn om rechten af te dwingen. In wat mindere mate geldt dit ook voor de stelling dat rechters eerlijk en betrouwbaar zijn. Iets minder instemming krijgt de stelling dat de rechtspraak in staat is om problemen op te lossen: daarmee is men het gemiddeld genomen eens noch oneens. Dat geldt ook voor de stellingen dat advocaten eerlijk en betrouwbaar zijn; dat de advocatuur in staat is om problemen op te lossen en dat het rechtssysteem voor iedereen – arm of rijk – gelijk werkt. Het minst positief is men over het geld dat advocaten vragen voor het werk dat zij doen; dit is de gemiddelde burger te veel.”

Tabel 2: Kernindicatoren vertrouwen in advocatuur en rechtspraak (gemiddelde vijfpuntschaal)¹⁴

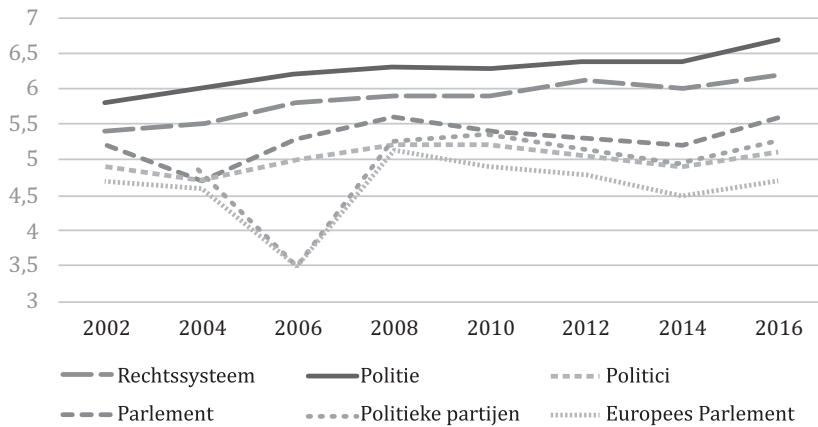
	2003	2009	2014
Bij de rechter krijgt men een eerlijke behandeling	3,7	3,7	3,7
Advocaten vragen te veel geld voor het werk dat ze doen	4,1	4,1	4
Rechtbanken zijn belangrijk om rechten af te dwingen	3,8	3,8	3,8
Rechtssysteem werkt voor iedereen gelijk (rijk of arm)	2,8	2,9	3
Advocaten zijn eerlijk en betrouwbaar	2,9	3	3
Rechters zijn eerlijk en betrouwbaar	3,5	3,5	3,5
Bij gang naar advocaat wordt probleem opgelost		2,9	2,9
Bij gang naar rechter wordt probleem opgelost		3,1	3,1

Uit de onderzoeken van het CBS en van het Sociaal Cultureel Planbureau naar het vertrouwen van burgers in een aantal belangrijke maatschappelijke instituties komt eveneens een redelijk positief beeld naar voren. De rapportcijfers voor het rechtssysteem zijn weliswaar niet heel hoog – tussen de 5,5 en de 6,5 zou op

14 Bron: WODC, 2015.

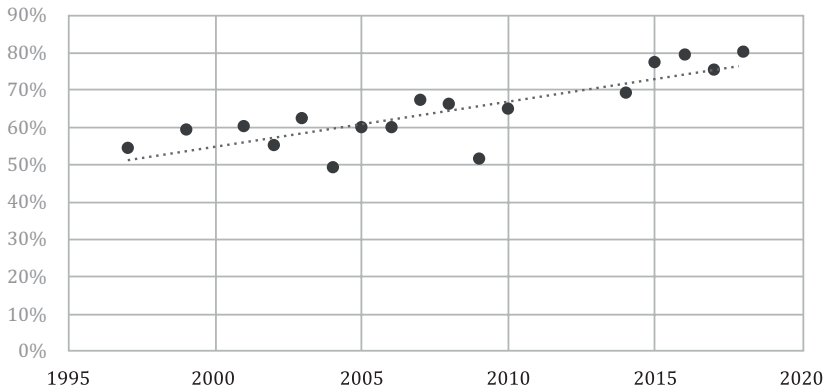
school met de hakken over de sloot zijn – maar figuur 9 laat zien dat dit in vergelijking met een aantal andere instituties heel behoorlijk is. Zo is het vertrouwen in het rechtssysteem beduidend hoger dan in het parlement of in politici. Alleen de politie krijgt een hoger cijfer dan het rechtssysteem. Eenzelfde beeld is zichtbaar in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het Sociaal Cultureel Planbureau (2019). Dit meet elk kwartaal het vertrouwen van burgers in een reeks van instituties. Ook daaruit komt steevast naar voren dat de rechtspraak relatief veel vertrouwen geniet.

Figuur 9: Rapportcijfer vertrouwen in instituties in Nederland¹⁵

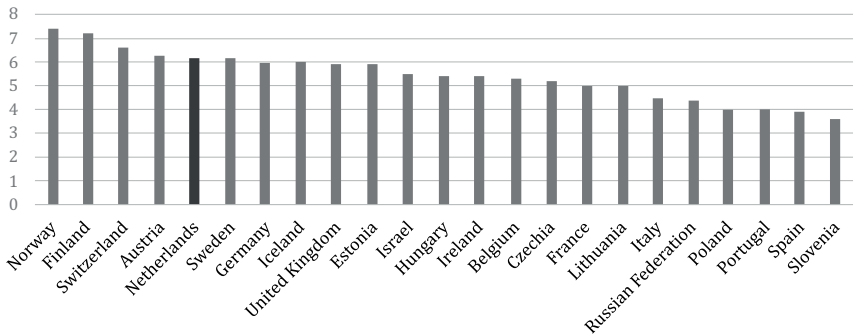
Wat figuur 9 ook laat zien is dat dit vertrouwen in het rechtssysteem in de afgelopen decennia gestaag is toegenomen. Dat blijkt ook uit de Eurobarometer onderzoeken die in opdracht van de EU worden verricht. Figuur 10 laat zien dat het aantal burgers dat geneigd is om het rechtssysteem te vertrouwen in ons land gestegen is van 50% in 1997 tot 80% in 2018.

Figuur 10: Burgers met vertrouwen in het rechtssysteem in Nederland (%)¹⁶

Zo'n hoge mate van vertrouwen in het rechtssysteem is zeker niet vanzelfsprekend. Uit figuur 11 blijkt dat in 2016 in veel andere landen het vertrouwen in het rechtssysteem beduidend lager lag dan in ons land.

Figuur 11: Vertrouwen in het rechtssysteem in Europees perspectief (11-puntschaal)¹⁷

16 Bron: voor de grafiek zijn cijfers gebruikt uit de Eurobarometers 48, 51, 55, 57, 59, 61, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 82, 83, 86, 88 en 90. www.gesis.org/eurobarometer-data-service/search-data-access/eb-trends-trend-files/list-of-trends/trust-in-institutions/, geraadpleegd op 17 juli 2019. In de Eurobarometers wordt de volgende vraag gesteld om het vertrouwen te meten in verschillende instituties waaronder het nationale rechtssysteem: "I would like to ask you a question about how much trust you have in certain institutions. For each of the following institutions, please tell me if you tend to trust it or tend not to trust it."

17 Bron: European Social Survey (ESS), 2016. In de ESS van 2016 werd het vertrouwen in het rechtssysteem gemeten met behulp van de volgende vraag: "B6-12 Using this card, please tell me on a score of 0-10 how much you personally trust each of the institutions I read out. 0 means you do not trust an institution at all, and 10 means you have complete trust. Firstly... ..the legal system?"

Deze empirische gegevens geven weinig reden tot zorg over de maatschappelijke positie van de klassieke juridische beroepen. De meeste burgers in ons land hebben vertrouwen in het rechtssysteem en in de belangrijkste actoren daarbinnen.¹⁸ In de afgelopen decennia is dat vertrouwen zelfs toegenomen. Rechter, notaris en advocaat zijn bovendien beroepen met een zeer hoge status en er is geen enkele aanwijzing dat die positie onder druk staat.

2.4 **Juristen op gezaghebbende posities: van centrum naar periferie**

Juristen komen niet alleen terecht in de klassieke juridische beroepen. Dat kan ook niet anders, want er zijn zo'n 70.000 juristen onder de beroepsbevolking, terwijl er maar een kleine 25.000 juristen in de klassieke juridische beroepen werken. Veel juristen komen terecht bij de overheid en in het bedrijfsleven, bijvoorbeeld als wetgevingsjurist¹⁹, beleidsmedewerker, juridisch adviseur of bedrijfsjurist. Kraan en Niemeijer (2018: 97) schatten bijvoorbeeld dat er een kleine 10.000 overheidsjuristen zijn, die werken bij ministeries, decentrale overheden en een reeks van andere bestuursorganen. Andere afgestudeerden gaan zelfs iets heel anders doen en werken bijvoorbeeld in de media en entertainmentwereld, als journalist, producer of presentator.

Vanouds bekleden juristen in ons land ook gezaghebbende posities in politiek en bestuur en in het bedrijfsleven. Tot ver in de jaren zestig was de rechtsgeleerdheid eigenlijk de enige studie die opleidde voor meer algemene bestuurlijke functies in het openbaar bestuur en bedrijfsleven. Politici, topambtenaren en directeuren van grote ondernemingen waren vaak jurist. We hebben daarom ook gekeken in hoeverre er tegenwoordig juristen zitten op de centrale machtsposities in de samenleving: in het kabinet en de Tweede Kamer, bij de Europese Commissie, op de toppen van de departementen en bij de raden van bestuur van grote bedrijven. Hoe staat het met de positie van juristen in het centrum van de macht? Die ziet er beduidend minder rooskleurig uit.

Minder juristen onder ministers en EU-commissarissen

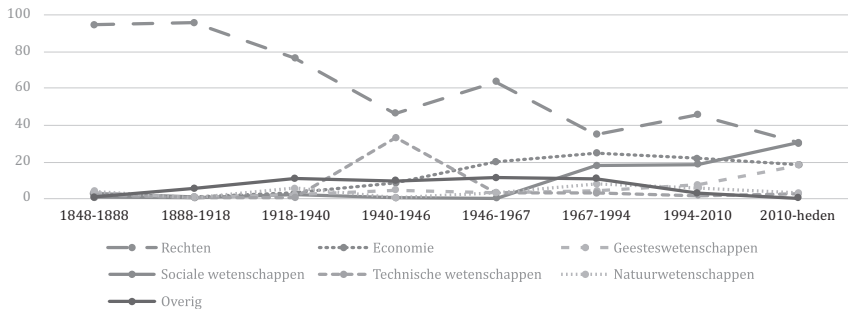
In ons land zijn bewindslieden vanouds zeer hoog opgeleid. Al vanaf 1848 heeft de meerderheid van de ministers in ons land een universitaire achtergrond en sinds de Tweede Wereldoorlog is in elk kabinet meer dan 80% van

18 Wel is er, net als bij de politieke instituties (Bovens & Wille 2011), een sterke opleidingsgradiënt in de mate van vertrouwen. Hoe hoger de opleiding, hoe meer vertrouwen burgers in instituties hebben. Van de hoger opgeleiden heeft 81% vertrouwen in de rechtspraak, van de middelbaar opgeleiden 60% en van de lager opgeleiden 50% (Van Nooije en Puffers 2017: 44).

19 Zie bijvoorbeeld: Bouwes 2011.

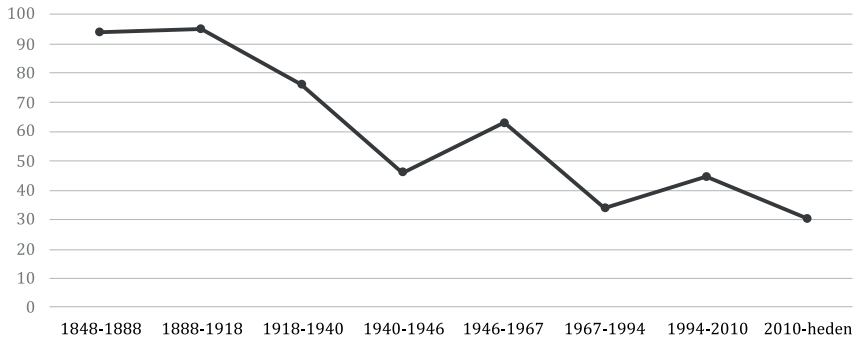
de ministers academisch geschoold (Bovens & Wille 2011: 65). Vanaf 1848 tot 1918 zijn dat vrijwel allemaal juristen. We zagen al dat in die periode de juristen een enorm marktaandeel hadden onder het aantal universitair afgestudeerden. Juristen vonden hun weg naar allerlei generieke bestuurlijke functies. In de loop van de 20^e eeuw komen er nieuwe studies op die ook relevant zijn voor beleid en politiek, zoals economie en sociale wetenschappen. Figuur 12 en 13 laten zien dat vanaf 1918 die andere disciplines ook hun weg naar het kabinet gaan vinden. In de zakelijke oorlogskabinetten (1940-1946) heeft bijna een derde van de universitair opgeleide ministers een technische achtergrond en zijn de juristen onder hen voor het eerst in de minderheid. Daarna herstellen de juristen zich weer, maar na de enorme onderwijsexpansie vanaf de jaren zestig moeten de juristen veel terrein prijsgeven. Sinds 2010, de periode van de kabinetten Rutte, is nog maar 30% van de universitair geschoolde bewindslieden jurist. Het percentage van het totale aantal ministers is zelfs nog wat lager, omdat er ook ministers zijn met een hbo-opleiding.

Figuur 12: Disciplinaire achtergrond universitair geschoolde ministers (%)²⁰

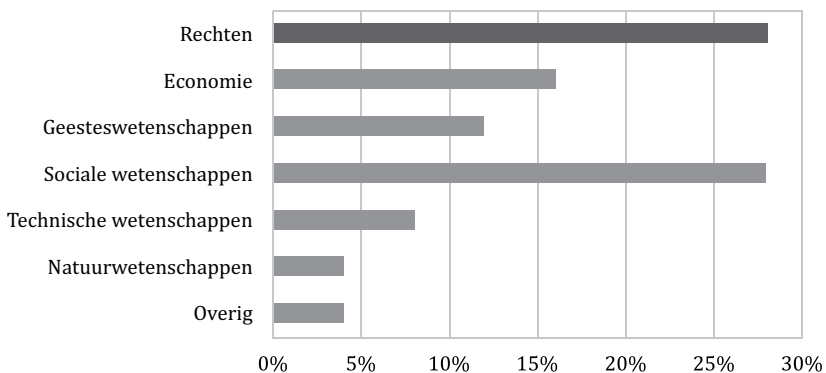
20 Bronnen: Secker 1991; Bovens & Wille 2011; www.parlement.com. Voor deze indeling is bedrijfskunde gerekend onder 'Economie' en zijn bestuurskunde en politicologie gerekend onder 'Sociale wetenschappen'.

Figuur 13: Juristen onder universitair geschoolde ministers (%)

Op het Europese niveau zien we een vergelijkbaar beeld. We hebben alleen gekeken naar de universitair geschoolde Eurocommissarissen onder voorzitter Jean-Claude Juncker²¹ en onder Ursula von der Leyen²² zoals weergegeven op de officiële website van de Europese Commissie. De EU-commissie onder voorzitterschap van Juncker telde 25 universitair geschoolde commissarissen. Daarvan was 28% jurist, dat was net zoveel als het percentage sociale wetenschappers. Onder Von der Leyen zijn de sociale wetenschappers de juristen voorbij gestreefd. Bij het aantreden in 2019, telde haar team 26 universitair geschoolde leden, waarvan er 6 jurist waren, tegenover 9 sociale wetenschappers.

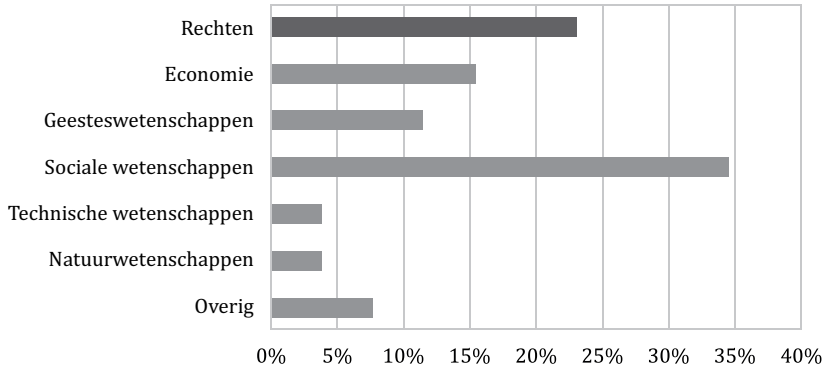
Figuur 14 Disciplinaire achtergrond universitair geschoolde Eurocommissarissen (Juncker)

21 ec.europa.eu/commission/commissioners/2014-2019_nl, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

22 ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024_nl, geraadpleegd op 8 januari 2020.

Figuur 15 Disciplinaire achtergrond universitair geschoolde Eurocommissarissen (Von der Leyen)

Minder juristen onder leden van de Tweede Kamer

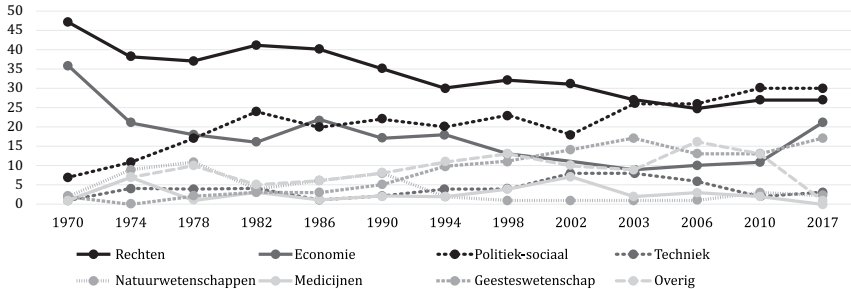
Onder Tweede Kamerleden is eveneens een dalende trend zichtbaar. In de tweede helft van de 19^e eeuw, toen het kiesrecht beperkt bleef tot de maatschappelijke bovenlaag, had tegen de 80% van de Kamerleden een universitaire achtergrond. Van hen was weer rond de 80% jurist (Bovens & Wille 2011: 74). Na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1918 nam het aantal universitair opgeleide Kamerleden sterk af en tot de jaren zestig had de meerderheid van de Kamerleden geen universitaire bul. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw verandert dit echter. Tegenwoordig is ons land opnieuw een echte ‘diplomademocratie’ en heeft tegen de 90% van de Kamerleden een universitaire opleiding.

Figuur 16 laat echter zien dat in diezelfde periode van academisering van de Tweede Kamer het percentage juristen onder de Tweede Kamerleden sterk is teruggelopen. In de jaren vijftig en zestig had nog een meerderheid van de academisch gevormde Kamerleden een mr.-titel, vanaf de jaren zeventig halveert dat.²³ Door de democratisering van het hoger onderwijs, in de jaren zestig van de vorige eeuw, neemt niet alleen het aantal academici in ons land sterk toe, maar ook de variëteit in disciplines. Het duurde een jaar of twintig voordat deze academische babyboomers de mars door de instituties hadden voltooid, maar vanaf de jaren tachtig zie je dat het percentage juristen in de Tweede Kamer sterk afneemt ten gunste van andere disciplines, met name maatschappijwetenschappers, zoals economen, sociologen, politicologen en bestuurs-

23 Zie Van den Berg, 1983: 134; Van den Berg & van den Braak 2004: 75.

kundigen. De Tweede Kamer die aantrad na de verkiezingen van 2017 telde nog maar 30 afgestudeerde juristen, dat is 20% van het totale aantal Kamerleden en 28% van de universitair geschoolden.

Figuur 16: Disciplinaire achtergrond universitair geschoolde Tweede Kamerleden 1970-2017 (%)²⁴

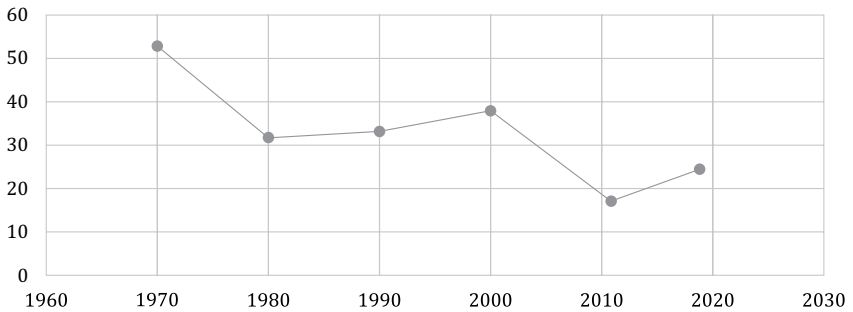
Minder topambtenaren met een mr.-titel

Aan de toppen van de departementen is het beeld niet veel anders. Ook daar was lange tijd de juridische opleiding de belangrijkste weg naar bestuurlijke functies en hebben in de loop van de jaren zeventig en tachtig andere disciplines hun opwachting gemaakt.²⁵ We hebben een aantal Staatsalmanakken geraadpleegd om te kijken wie van de topambtenaren een meesterstitel heeft. Tot de topambtenaren zijn gerekend: alle secretarissen-generaal, alle directeuren-generaal, alle plaatsvervangende secretarissen-generaal, alle plaatsvervangende directeuren-generaal en alle overige leden van de Topmanagementgroep. Hun aantal schommelt tussen de tachtig en de honderdtien personen. Figuur 17 laat zien dat het percentage juristen onder hen in de afgelopen halve eeuw is gehalveerd. In 1970 had nog een meerderheid van de topambtenaren rechten gestudeerd, maar in 2018 was dat minder dan een kwart. Uiteraard vind je nog steeds veel juristen bij het ministerie van Justitie en Veiligheid – al was de vorige secretaris-generaal geen jurist – maar bij veel andere departementen staan er doctorandussen aan het roer. Er werken nog steeds de nodige juristen in het openbaar bestuur, maar die vind je vooral in de meer klassieke juridische stafdirecties, zoals Wetgeving en Juridische Zaken, waar ze werken als wetgevingsjurist of juridisch adviseur.

24 Bron: Van den Berg 2007; Bovens & Wille 2011; www.parlement.com.

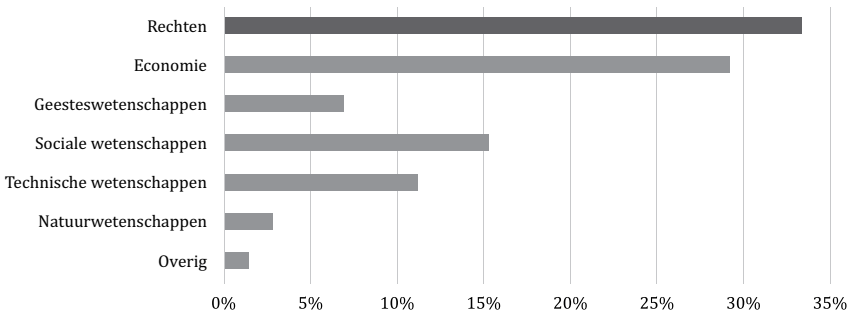
25 Zie ook Van der Meer & Roborgh 1993: 324-326.

Figuur 17: Topambtenaren met een meesterstitel 1970-2018 (%)

We hebben daarnaast ook gekeken naar de ambtelijke top van de Europese Commissie. Daar beschikten we niet over longitudinale gegevens, maar het beeld uit 2019 komt overeen met dat in Nederland. Van de 72 EU-topambtenaren hebben er 24 een rechten-opleiding voltooid, dat is 33%.²⁶

Figuur 18: Disciplinaire achtergrond universitair geschoolde EU-topambtenaren 2019 (%)

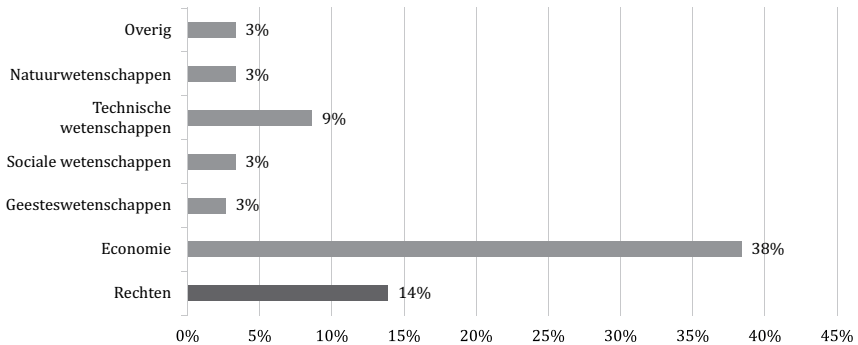
Weinig juristen onder bestuursleden van AEX-genoteerde bedrijven

Als laatste hebben we ook nog gekeken naar de belangrijkste bestuurlijke posities in het Nederlandse bedrijfsleven. We hebben daarvoor gekeken wat de

26 Er is gekeken naar de universitair geschoolde (plaatsvervangend) secretarissen-generaal, (plaatsvervangend) directeuren-generaal en naar de buitengewoon adviseurs van de diensten en directoraten-generaal zoals weergegeven op de officiële website van de Europese Commissie: [cc.europa.eu/info/departments_nl](https://ec.europa.eu/info/departments_nl), geraadpleegd op 8 oktober 2019.

universitaire achtergrond is van de leden van raad van bestuur van de aan de AEX-genoteerde bedrijven.²⁷ Ook daar zijn de juristen inmiddels sterk in de minderheid, zoals figuur 19 laat zien. Het zijn vooral economen en bedrijfskundigen die de dienst uitmaken in deze ondernemingen.

Figuur 19: Disciplinaire achtergrond van universitair geschoolde bestuursleden AEX-bedrijven 2019 (%)

Van centrum naar periferie

Gedurende de negentiende eeuw en een groot deel van de twintigste eeuw zaten juristen comfortabel in het centrum van de macht. De politieke, bestuurlijke en economische elites in ons land bestonden voor een zeer groot deel uit juristen. Dat kwam vooral omdat er relatief gezien gewoon heel veel juristen waren. De juridische opleiding was gedurende de negentiende en twee derde van de twintigste eeuw de belangrijkste academische opleiding voor generalisten. Vanaf de jaren zeventig verandert dat radicaal. Andere disciplines, zoals sociologie, economie en bedrijfskunde, politicologie en bestuurskunde, komen op en verdringen de juristen uit het centrum van de macht. In het openbaar bestuur en het bedrijfsleven vind je juristen tegenwoordig vooral terug in de klassieke juridische afdelingen, zoals wetgeving, handhaving, juridische zaken en *compliance*. Het algemene beeld is dat juristen in de afgelopen decennia geleidelijk van het centrum naar de periferie zijn opgeschoven.

27 Voor de lijst van AEX-genoteerde bedrijven is www.aandelencheck.nl/beursindexen/aex geraadpleegd op 17 juli 2019. De namen voor de raden van bestuur zijn onder andere: Executive Team (Aalberts), Management Board (Ahold Delhaize), Managing Board (Koninklijke DSM) en Executive Committee (Koninklijke Philips). De CEO en CFO zijn altijd onderdeel van de raad van bestuur.

2.5 Wel veel aanzien, maar minder macht

Wat heeft deze empirische verkenning opgeleverd? We beginnen met het goede nieuws. De klassieke juristen hebben veel maatschappelijk gezag – niet alleen de rijdende rechters, maar ook de zittende rechters. De klassieke juridische instituties genieten veel vertrouwen in ons land en de togaberoepen hebben nog steeds een hoge status. Er zijn weinig aanwijzingen dat dit aanzien tanende is.

Het minder goede nieuws is dat juristen steeds minder vaak te vinden zijn op de gezaghebbende posities bij de overheid en in het bedrijfsleven. Er werken nog steeds veel juristen in ‘Den Haag’ en in het bedrijfsleven, maar zij zijn hun dominante positie kwijtgeraakt en verdreven naar juridische reservaten aan de periferie van de macht. Juristen zijn steeds meer terecht gekomen in de togaberoepen en in de specifiek juridische functies en afdelingen binnen overheid en bedrijfsleven.

Die verschuiving van centrum naar periferie, of misschien moet ik zeggen van generalistische naar meer professionele posities, heeft voor- en nadelen. Voor juristen betekent dit een kans op verdere professionalisering van hun vak. De juridische professies in ons land hebben een omvang die groot genoeg is om intern te specialiseren en om extern succesvol te kunnen lobbyen. Dat kan bijdragen aan het versterken van hun gezag. Ook zet hun vertrek uit de meer generalistische posities een rem op een al te sterke juridisering van bestuur en beleid. Voor economen en bestuurskundigen is het recht immers maar een van de vele instrumenten om beleid te maken.

In dat laatste schuilt tegelijkertijd ook een grote uitdaging voor juristen. De beginselen van de rechtsstaat spreken niet langer vanzelf voor de meerderheid van de ministers, Kamerleden en topambtenaren. Een ruime meerderheid van de belangrijkste spelers in de Haagse arena’s is niet meer gesocialiseerd in een aantal juridische vanzelfsprekendheden. Dat uit zich op een aantal manieren. De nieuwe generaties politici en ambtenaren hebben geen of slechts een beperkte kennis van het staats- en bestuursrecht. Elementaire zaken, zoals de ministeriële verantwoordelijkheid en staatkundige verhoudingen, zitten vaak niet in de bagage. Daarnaast geldt dat veel beleidsambtenaren een instrumentele benadering van het recht hebben. Juridische regelingen zijn maar één van de vele instrumenten in de gereedschapskist van de overheid. Omdat de juristen zijn teruggedrongen in de stafafdelingen, is de juridische rationaliteit niet meer van meet af aan een van de centrale elementen in de beleidsvorming, maar komt deze pas in beeld in de slotfase van het beleidsproces, wanneer de meeste kaarten al zijn geschud.

Het betekent ook dat de juridische rationaliteit vaker de kans loopt het onderpit te delven in beleid en politiek. Politici en ambtenaren met een niet-juridi-

sche achtergrond zullen meer dan juristen gericht zijn op doelmatigheid in plaats van op rechtmatigheid, meer gefocust zijn op responsiviteit dan op onafhankelijkheid, en meer geneigd zijn tot evenwicht dan tot scheiding van machten.

Juristen zijn de belangrijkste hoeders van de rechtsstaat. Ervaringen in Zuid-Amerika laten zien dat flinke juridische faculteiten, stevige juristenverenigingen, en proactieve ordes van advocaten cruciaal zijn voor het opbouwen van de rechtsstaat.²⁸ In ons land is er geen directe zorg voor aantasting van de rechtsstaat en is het contraproductief als juristen bij elke nieuwe ontwikkeling direct de noodklok van de rechtsstaat gaan luiden. Wie te vaak waarschuwt voor de wolf, wordt op een gegeven moment niet meer gehoord.

Hun perifere positie betekent vooral dat juristen meer aan zendingswerk moeten gaan doen. Voor veel moderne gezagsdragers zijn de beginselen van de rechtsstaat niet alleen niet vanzelfsprekend, maar vooral ook onbekend. Juristen zullen meer werk moeten maken van het socialiseren van jonge ambtenaren en nieuwe Kamerleden en van het permanent bijscholen van de gevestigde orde. Juristen zullen het woord van de rechtsstaat luider en duidelijker moeten verkondigen, want anderen zullen dat niet voor hen doen.

Voor dat juridische zendingswerk is de Rijdende rechter een mooie bron van inspiratie. De uitzendingen van de Rijdende rechter bieden een laagdrempelige introductie in de basisregels en dilemma's van de rechtspraak. Er zouden daarom meer juridische soaps, realityseries en documentaires ontwikkeld moeten worden. Een mooie opdracht voor de jarige NJV – volgend jaar naast preadviezen ook media-formats!

Stellingen:

1. Het aanzien van de klassieke juridische beroepen is onverminderd hoog in ons land.
2. Juristen zitten niet meer in het centrum van de macht, daarom moeten zij de beginselen van de rechtsstaat veel actiever over het voetlicht brengen. Dat kan bijvoorbeeld door het ontwikkelen van media-formats.

2.6 Referenties

Berg, J.Th.J. van den (1983), *De toegang tot het Binnenhof: de maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*, Weesp: Van Holkema & Warendorf.

28 Zie hiervoor het werk van de Chileense staatsrechtgeleerde Javier Couso.

- Berg, J.Th.J. van den (2007), 'Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie', in: K. Aarts, H. van der Kolk & M. Rosema, *Een verdeeld electoraat: de Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht: Spectrum 2007.
- Berg, J.Th.J. van den & B. van den Braak (2004), 'Kamerleden als passanten in de Haagse politiek: de maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden 1970-2004', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Bouwes, M. (2011), 'De vorming van de wetgevingsjurist', in: H. Schouten (red.), *De opleiding van wetgevingsjuristen en wetgevingsonderzoekers in vergelijkend perspectief*, Preadviezen Vereniging voor wetgeving en wetgevingsbeleid, p. 61-64.
- Bovens, M. & A. Wille (2011), *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Cörvers, F., Mommers, A., Van der Ploeg, S., & Sapulete, S. (2017), *Status en imago van de leraar in de 21ste eeuw*, Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- Groenewegen, P.P., J. Hansen, H. Sixma, M. Krol, T. van der Weegen en W.C. Ultee (2007), 'Beroepsprestiges in Nederland: ontwikkelingen tussen 1982 en 2006', Conceptartikel gebruikt bij rapport *Leerkracht!*, NIVEL, Nederlands Instituut voor onderzoek van de Gezondheidszorg.
- Heek, F. van, et al. (1958), *Sociale stijging en daling in Nederland*, Leiden: Stenfert Kroese.
- Kraan, K. en B. Niemeijer (2018), 'De opleiding tot overheidsjurist', in: *Herijking van de juridische opleidingen*, Handelingen van de Nederlandse Juristen-Vereeniging 148^e jaargang, Deventer: Wolters Kluwer: 93-128.
- Meer, F.M. van der & L.J. Roborgh, *Ambtenaren in Nederland: omvang, bureaucratisering en representativiteit van het ambtelijk apparaat*, Alphen aan den Rijn: Samsom Tjeenk Willink 1993.
- Noije, L. van en K. Putters, (2017), 'Vertrouwen in de rechtspraak, nu en in de toekomst?', *Rechtstreeks* 2017/2: 39-57.
- Sdu Uitgevers (2019), *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden* (editie 2019), Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Secker, W.P. (1991), *Ministers in beeld: de sociale herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*, Leiden: DSWO Press.
- Sixma, H., en W. Ultee (1983), 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig', *Mens en Maatschappij*, 58: 360-382.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2019). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2019|2*, Den Haag: SCP.
- WODC (1997), 'Over notarissen', *Justitiële verkenningen*, 23(2): 1-164.
- WODC (2011), *Kwaliteit in zware tijd*. Geraadpleegd via www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/prijs-kwaliteit-en-integriteit-van-notariele-dienstverlening.aspx op 24 juli 2019.

WODC (2015), *Geschilbeslechtingdelta 2014*, Meppel: Boom Lemma.

WODC (2019), *Rechtspleging Civiel en Bestuur: Rechtspleging-civiel-bestuur-2018-tabellen-h06 personeel*. Geraadpleegd via www.wodc.nl/cijfers-en-prognoses/rechtspleging-civiel-en-bestuur/ op 8 januari 2020.

2.7 Geraadpleegde datasets

Centraal Bureau voor de Statistiek (1920, 31 december), *Uitkomsten der beroepstelling*. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT192001/index.html op 24 juli 2019.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1930, 31 december), *Volkstelling: Uitkomsten van de beroepstelling*. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT193007/index.html op 24 juli 2019.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1947, 31 mei), *12e Volkstelling, annex woningtelling*. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT1947A2/index.html op 24 juli 2019.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1978), *Arbeidskrachtentelling 1975*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1980), *Arbeidskrachtentelling 1977*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1982), *Arbeidskrachtentelling 1979*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1985), *Arbeidskrachtentelling 1981*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1986), *Arbeidskrachtentelling 1983*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1987), *Arbeidskrachtentelling 1985*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1988), *Enquête Beroepsbevolking 1987*, Voorburg: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1989), *Enquête Beroepsbevolking 1988*, Voorburg: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1990), *Enquête Beroepsbevolking 1989*, Voorburg: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1991), *Enquête Beroepsbevolking 1990*, Voorburg: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1992), *Enquête Beroepsbevolking 1991*, Voorburg: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1993), *Enquête Beroepsbevolking 1992*, Voorburg: CBS.

- Centraal Bureau voor de Statistiek (1994), *Enquête Beroepsbevolking 1993*, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1995), *Enquête Beroepsbevolking 1994*, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1996), *Enquête Beroepsbevolking 1995*, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1997), *Enquête Beroepsbevolking 1996*, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1998), *Enquête Beroepsbevolking 1997*, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1999), *Enquête Beroepsbevolking 1998*, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2010, 25 juni), *Rechtsbescherming en veiligheid; historie (1900-2009)* [Dataset]. Geraadpleegd via opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37538/table?ts=1563952913323 op 24 juli 2019.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2018, 4 september), *Leerlingen, deelnemers en studenten; onderwijssoort, vanaf 1900* [Dataset]. Geraadpleegd via opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37220/table?ts=1558880688039 op 17 juli 2019.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019a, 31 januari), *Vertrouwen in mensen, recht en politiek; Europese vergelijking* [Dataset]. Geraadpleegd via opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/80518ned/table?ts=1560415156484 op 17 juli 2019.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019b, 14 februari), *Arbeidsdeelname, vanaf 1969* [Dataset]. Geraadpleegd via opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/83752NED/table?ts=1559119452730 op 24 juli 2019.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019c, 14 mei), *Werkzame beroepsbevolking; beroep* [Dataset]. Geraadpleegd via opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82808NED/line?ts=1558877522361 op 24 juli 2019.
- Dienst Uitvoering Onderwijs (2019, 5 februari), *05. Gediplomeerden wo 2018* [Dataset]. Geraadpleegd via www.duo.nl/open_onderwijsdata/databestanden/ho/ingeschreven/wo-ingeschr/ingeschrevenen-wo5.jsp op 17 juli 2019.
- ESS Round 8: European Social Survey Round 8 Data (2016). Data file edition 2.1. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS8-2016.
- Eurobarometer (1997). *Standard Eurobarometer 47*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (1999). *Standard Eurobarometer 51*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2001). *Standard Eurobarometer 55*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2002). *Standard Eurobarometer 57*. Brussels: European Commission.

- Eurobarometer (2003). *Standard Eurobarometer 59*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2004). *Standard Eurobarometer 61*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2005). *Standard Eurobarometer 64*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2006). *Standard Eurobarometer 66*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2007). *Standard Eurobarometer 68*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2008). *Standard Eurobarometer 70*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2010). *Standard Eurobarometer 72*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2011). *Standard Eurobarometer 74*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2014). *Standard Eurobarometer 82*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2015). *Standard Eurobarometer 83*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2016). *Standard Eurobarometer 86*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2017). *Standard Eurobarometer 88*. Brussels: European Commission.
- Eurobarometer (2018). *Standard Eurobarometer 90*. Brussels: European Commission.